

ТРАДИЦІОНАЛІЗМ СЕЛЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Селянство і селянська культура постають як один із базисних факторів історії українських земель як у рамках Російської імперії і Радянського Союзу, так і сучасного етапу розвитку. Більшість населення сучасної України має селянське походження і в тій чи іншій мірі зберегла елементи селянської ментальності та культури. Саме «селянськість» України може стати ключем до розуміння багатьох явищ та процесів як у її минулому, так і в сьогоденні.

Історія селянства України традиційно вивчається в соціально-економічному чи політичному аспектах, соціокультурна проблематика рідко потрапляє в поле зору істориків. Соціокультурною проблематикою займаються, головним чином, філософи, соціологи, психологи, представники інших гуманітарних наук. Не можна сказати, що історики взагалі її не торкаються, але, як правило, лише фрагментарно. Ю.П. Присяжнюк чи не перший в українській історіографії робить спроби аналізу селянської ментальності та культури другої половини ХІХ — початку ХХ ст. [1]. Втім, на наш погляд, він дещо спрощено трактує саме поняття «традиціоналізм», схильний до певної абсолютизації етноіндивідуальних ознак українських селян.

Серед праць сучасних російських істориків, які безпосередньо торкаються селянської культури пореформеного періоду варто виділити праці В.Б. Безгіна, А.В. Буганова, А.В. Гордона, М.М. Громико, Л.В. Мілова, Б.М. Миронова [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

Метою даної статті є аналіз селянської культури пореформеного періоду, зокрема, такої її риси, як традиціоналізм.

Поняття «традиціоналізм» в одному зі своїх значень трактується як особливість світогляду дописемних і офіційна ідеологія традиційних суспільств, що полягає в ідеалізації і абсолютизації традиції [9, 786]. В рамках модернізаційної парадигми зазвичай протиставляється «традиційне» («аграрне») і «сучасне» («модерне», «індустріальне») суспільства. Тут йдеться скоріше про ідеально-типові конструкції, а не про емпірично представлені історичні чи сучасні реалії. Теорія модернізації розглядає основний зміст епохи нового й новітнього часу як поступовий і нерівномірний перехід окремих країн і культур від традиційного, аграрного, холистського, соборного, орієнтованого на незмінність суспільства до суспільства сучасного типу — торгово-промислового, індустріального (а зараз — постіндустріального), міського й індивідуалістського, що сповідує ідею постійного розвитку. Модернізація розглядається як сукупність процесів індустріалізації, секуляризації, бюрократизації, урбанізації, становлення системи загальної освіти та представницької політичної влади, зростання просторової і соціальної мобільності тощо, — процесів, які ведуть до формування «відкритого суспільства», на противагу «закритого традиційному» [10, 10].

К. Маркс називав селянство «представником варварства всередині цивілізації» [11, 42], селянський спосіб життя — «ідіотизмом сільського життя» [12, 28]. Основною рисою доіндустріальних суспільств, на думку М. Вебера, була відсутність у них формально-раціонального начала, тобто раціональності, яка не тільки присутня на індивідуальному рівні людської поведінки, а ще й інституалізується у всіх сферах життя [13]. Стереотипи первісного мислення багато в чому визначають специфіку світосприйняття й моделі поведінки традиціоналістських мас, перш за все селянства. Ряд фундаментальних рис селянського буття обумовлює специфічний характер історичної еволюції архаїчного типу світосприймання, що відбувається на власній основі [3, 45].

Світогляд селянина визначала, перш за все, «влада землі». «Влада землі» задає ритм селянського життя. Ритм формує уявлення про час, переборює межу між минулим і майбутнім на користь минулого. Ритм проявляється у всьому, формуючи циклічність життя. Уявлення про свободу волі й активність індивіда несумісне з ритмом. У ритмізованому бутті немає відповідальності за мету. Будь-яке порушення ритму здатне викликати руйнування життєвого устрою, порядку — як у світоглядному, так і в практично-виробничому плані. Опора на «старовину», довіра «старовині», сліпе слідування «старовині» створювали феномен психологічної стійкості селянського миру, а сам пріоритет «старовини» як зразка для наслідування впливали з рутинного укладу життя з його сезонною циклічністю, «круговоротом» днів і років. Селянин усвідомлював, що вчора повториться завтра. Загнаний у рамки природного плину господарського циклу, обмежений одиничними формами практики, він прагнув до непорушності, повторюваності.

Селянин орієнтувався на великий і складний комплекс традицій землеробства, заповіданий йому попередніми поколіннями. Він постає перед кожним поколінням селян в імперативній формі традиції і звичаю, котрі безжалісно відмітають з народної землеробської практики всі індивідуальні починання і новації як такі, що не пройшли багатовікової перевірки практикою землеробства взагалі і механізмом коливань погодних умов зокрема. Форма цього досвіду у вигляді непорушної традиції, незмінного звичаю і правил диктувала беззаперечність їхнього дотримання. Вбачається, що саме цими обставинами багато в чому пояснюється несприйнятливність селянина до нових прийомів агрокультури, до модернізації знарядь праці і т.д. Для селянства характерна перевага інстинктивних (нелогічних) форм опору господарським і соціальним інноваціям [14, 21].

Традиціоналізм виходить з переконання, що практична мудрість посправжньому втілена в справах, а не в писаних правилах, і ставить традицію вище за розум [15]. Логіка селян була проста: «Ми люди темні, де вже нам, старі так робили». Традиціоналізм агрокультури в очах передових сучасників межує з консерватизмом, відсталістю і навіть відсутністю здорового глузду. Але цей традиціоналізм стійкий не лише в силу своєї консервативності, а й в силу необхідності. В її основі лежав критерій, який можна кваліфікувати як практичну доцільність, обумовлену, в свою чергу, критерієм раціональності трудових

зусиль безпосереднього виробника для одержання життєво необхідних засобів існування і натуральним характером селянського господарства. Страх перед голодом спонукував дотримувати традиційної агрикультури. Прийоми обробки землі і вибір сільськогосподарських культур були підпорядковані прагненню мінімізувати ступінь господарського ризику.

У діяльнісному підході в культурології діяльність розглядається як головний системоутворюючий фактор, відносно якого і культура, і мислення постають вторинними, «веденими» елементами системи. Символічні форми, звичаї, ритуали тощо є породженими практичною діяльністю і пов'язаними з нею. Тому символізм мислення, властивий селянинові, був не засобом поетичного бачення світу, не естетичним явищем, а виконував утилітарну функцію. Як пише П. Бурдьє, мова може йти не про свідомо безперспективні спроби з — ясування того, наскільки усвідомлено чи неусвідомлено детермінується людська діяльність прийнятими правилами, а про те, щоб зрозуміти: правила виконуються тоді, коли це відповідає практичним потребам, і створюються лише як найповніше вираження цих потреб, котрі можуть вимагати, а можуть і не вимагати послідовної кодифікації. Технічні чи ритуальні практики визначаються матеріальними умовами життя, що сприймаються соціальними агентами за допомогою перцептивних схем, які й самі — принаймні негативно — детерміновані цими умовами (перетвореними в ту чи іншу форму виробничих відносин) [16, 180–193].

Ті сфери діяльності, які традиційно відносять до культури, та суто практична виробнича діяльність тут тісно переплітаються. Свідомість не розділяє ідеальне й практичне, отже, не існує протистояння між моральними настановами і практичними, утилітарними цінностями. Культуру такого типу називають симпрактичною. Кожному з основних видів традиційної діяльності притаманні свої особливі суб'єктивні регулятори поведінки (уявлення для ритуалу, сюжет для фольклору, предметні схеми дій для технічної активності), але всіх їх ріднить одна загальна властивість — усі вони органічно вплетені в саму діяльність і зовсім не протистоять їй як явища «чистого», абстрактного вербального мислення [17, 49].

Міфо-ритуальна система — це єдність сакрального «слова» і сакральної «дії». Ритуал постає як найдавніший спосіб збереження інформації в безписемному суспільстві. Ритуал виконує комунікативну функцію, він не тільки фіксує, але і транслює передавані традицією жорсткі культурні структури, забезпечуючи тим самим безперервність культури [18]. Інформація, яка фіксувалася і зберігалася в системі ритуалів, містила в собі, по-перше, певну картину світу, а, по-друге, певну модель, стереотип, зразок поведінки людей в особливо значущих ситуаціях. Сенс ритуалу — саме в повторенні, у відтворенні картини світу, що склалася, і уявлень про адекватну поведінку. «Традиційному суспільству» взагалі притаманна ритуалізація всіх сторін життя, диктат ритуалу. Ритуал тут — одна з основних форм соціального контролю.

В архаїчному суспільстві процес практичної, предметно-почуттєвої діяльності та її міфологічне осмислення нерозривні між собою. Ще з часів Е. Тайлора

і Дж. Фрезера затвердився поділ явищ традиційної культури на раціональні, задовольняючі матеріальні потреби, та ірраціональні символічні цінності. Перші з них знаходяться на культурній периферії, другі — у її сакральному центрі. Саме символічні цінності найбільш важливі в такого роду культурах. Більше того, за словами Р. Генона «профана» діяльність, тобто діяльність, відірвана від сакральних принципів, чи яка їх ігнорує, була просто неможлива навіть у тій області людського існування, що сьогодні називають «повсякденним» життям, чи, точніше сказати, у тій області, що тоді відповідала цьому чисто сучасному поняттю [19, 61–62]. Простір життя в «традиційному суспільстві» організовано, з погляду сучасної людини, надзвичайно жорстко, і в ньому фактично не залишається місця для жодного з екзистенціалів, що заповнюють і навіть насичують його повсякденне життя [20, 304].

Культурологи (М. Еліаде, Дж. Кемпбел, В. Тернер та ін.) у своїх дослідженнях традиційних культур не раз звертали увагу на таку річ, як одночасне перебування архаїчної людини нібито в двох вимірах — сакральному і профанному. Внаслідок пов'язаності з природою селянство зберігає міфологічну свідомість, міфологічно-поетичне сприйняття світу. Селянин живе в певному міфологізованому ритуалізованому просторі. З іншого боку, він живе в світі тілесності та предметності. Релігійні символи та політичні ідеологеми сублимували селянську «приземленість» й освячували її мовою культурної традиції [3, 37].

У докапіталістичних суспільствах характер масової свідомості визначається зрощенням суб'єктивних і об'єктивних, матеріальних і духовних, індивідуальних і колективних засад і сторін життєдіяльності. Така злитість веде до величезної значимості символу (частіше всього неусвідомленого, прихованого) — слова і жесту, — нерозривно пов'язаного зі світосприйняттям у цілому, внутрішніми установками і поведінкою людей. Символи, понад своє інформаційне значення, сакралізовані, вони втілюють соціальні зв'язки людей і служать засобом магічного впливу на навколишній світ (символіка культур релігійно детермінована). Символ, насамперед слово, з'єднуючи раціональні й емоційні початки, втілює не тільки світорозуміння колективу, а і його єдність, цілісність, його підвалини. Тому все, що може бути чи навіть здаватися зазіханням на недоторканність символу, розцінюється в «традиційному суспільстві» як зазіхання на підвалини, традиції, установлений порядок — на саму світобудову. Тому одним з головних завдань громадського життя в «традиційному суспільстві» стає захист символу рядом заборон і комплексом регламентуючих звичаїв, підкріплених системами жорсткого духовного контролю і навіть морального терору.

Усна передача досвіду націлювала селян на спадкоємне відтворення певних навичок, умінь, орієнтацій і, в кращому випадку, забезпечувала дуже повільну еволюцію устояних знань і уявлень. У «традиційному суспільстві» основною формою навчання є особиста участь дітей у продуктивній праці дорослих. Прагматичний і інформаційний аспекти діяльності злиті воедино, внаслідок чого транслювання відповідних поведінкових норм значною мірою досягається

безпосередньо в процесі самої конкретної діяльності, минаючи стадію їхньої мовної артикуляції [17, 11]. Потрібна для життя інформація засвоювалася як стереотипи поведінки, що ставали зразками, моделями, наслідування яким було обов'язковою умовою соціального життя колективу. Такі програми поведінки мали нерозчленований (синкретичний) характер, і тому були й образом світу, без якого неможливе функціонування культури. Такий культурний конгломерат засвоюється носієм культури як ціле і, очевидно, ніколи не рефлексується. Передача знань, здійснювана через учнівство у всіх сферах діяльності, йде поруч із залученням до певних стереотипів і моральних цінностей, вірувань і звичаїв. Сама природа знань, заснована на нагромадженні досвіду попередніх поколінь, і механізми його передачі перевантажені традиціями і складають основу консерватизму в селянському способі життя.

У процесі соціалізації індивід одержував чіткі уявлення про норми і правила поведінки в різних місцях і ситуаціях. Згодом зовнішній контроль, здійснюваний з боку старших за правильністю поведінки переходив у внутрішню потребу. Разом із жорсткою релігійною регламентацією поведінки вироблялася звичка до підпорядкування старшим, смиренності і слухняності. Селянська культура — це «культура сорому», побудована на зовнішньому стримуванні. Патріархальні регулятивні системи відрізняє відсутність у індивідів права вибору, досить обмежені можливості виходу їх за межі заданих зразків.

Традиційна культура, за виразом Ю.М. Лотмана і Б.А. Успенського, це «культура текстів» а не «культура граматик» [22]. «Культура текстів» означає, що нормативні системи і їх ціннісні обґрунтування існують ніби у вигляді сукупності прецедентів. Життя людини традиційної культури — це перш за все виконання одвічного ритуалу.

Досвід предків має характер абсолютного аргументу і не потребує критичної перевірки або аналізу. Там, де починається критика і перевірка, там первісне цілісне світосприйняття стає проблематичним. Тому традиційна народна культура — культура довіри, культура, яка забезпечує відтворення усталеного — тобто того, що, пройшовши випробування не одним поколінням, набуло статусу ритуалу. Це культура закритого типу; будь-які новації врешті-решт ведуть до розмивання її цінностей, а слідом за цим призводять до втрати окремих фольклорних жанрів, збіднення обрядовості і утворення більш-менш стійких гібридних форм культури [23].

Численні матеріали вказують на трансформацію масової свідомості й тенденції ментальних зрушень, які були проявом кризи традиційної системи цінностей селянства під впливом модернізації. Глибокі протиріччя пронизують усю структуру і зміст культурних цінностей, саме розуміння умов, засобів і цілей людського життя. Вбачається, що ці зрушення значною мірою впливали з самого укладу селянського життя та особливостей селянської ментальності. Елементи нового у свідомості сполучалися як з видозміненими, так і з ізоморфними соціальної архаїці формами традиційного менталітету. При цьому зберігається стійкість архетипів селянської ментальності, тому нові тенденції були не здатні зруйнувати традиціоналістські парадигми свідомості, існували паралельно й у взаємодії з ними.

1. *Присяжнюк Ю.П.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. / Ю.П. Присяжнюк. — Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2007. — 640 с.
2. *Безгин В.Б.* Крестьянская повседневность (традиции конца XIX — начала XX века) / В.Б. Безгин. — М.-Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та, 2004. — 304 с.
3. *Гордон А.В.* Крестьянство Востока: исторический субъект, культурная традиция, социальная общность / А.В. Гордон. — М.: Наука, 1989. — 222 с.
4. *Гордон А.В.* Хозяйствование на земле — основа крестьянского мировосприятия / А.В. Гордон // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX в.): Материалы международной конференции. Москва, 1994. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 57–74.
5. *Громыко М.М.* О воззрениях русского народа / М.М. Громыко, А.В. Буганов; Ин-т этнологии и антропологии РАН. — М.: Паломник, 2000. — 541 с.
6. *Милов Л.В.* Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса / Л.В. Милов. — М.: РОСПЭН, 1998. — 573 с.
7. *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода Империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б.Н. Миронов. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. — Т. 1. — 548 с.
8. *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода Империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б.Н. Миронов. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. — Т. 2. — 566 с.
9. *Макаров А.И.* Традиционализм / А.И. Макаров, А.И. Пигалев // Всемирная энциклопедия: Философия XX век / главн. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. — М.: АСТ, Мн.: Хрвест, Современный литератор, 2002. — 976 с.
10. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко (керівник). — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 576 с.
11. *Маркс К.* Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. — 2-е изд. — Т. 7. — С. 5–110.
12. *Маркс К.* Манифест Коммунистической партии / К.Маркс, Ф.Энгельс // Соч. — 2-е изд. — Т. 4. — С. 19–459.
13. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма / М.Вебер // Избранные произведения: пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — С. 61–272.
14. *Булдаков В.П.* Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В.П. Булдаков. — М.: РОСПЭН, 1997. — 376 с.
15. Традиционализм и антитрадиционализм [Электронный ресурс] // Философия: энциклопедический словарь / Под. ред. А.А. Ивина. — М.: Гардарики, 2004. — 1072 с. — Режим доступа: <http://elibrus.lgb.ru/sci.shtml>.
16. *Бурдьё П.* Практический смысл / П. Бурдьё; пер. с фр.; общая ред. перевода и послесловие Н.А. Шматко. — СПб.: Алетейя; М.: Институт экспериментальной социологии, 2001. — 562 с.
17. *Романов В.Н.* Историческое развитие культуры. Проблемы типологии / В.Н. Романов. — М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. — 192 с.
18. *Лоренц К.* Обратная сторона зеркала. Опыт естественной истории человеческого познания [Электронный ресурс] / К. Лоренц; пер. с нем.; под ред. А.В. Гладкого; сост. А.В. Гладкого, А.И. Федорова; послесловие А.И. Федорова. — М.: Республика,

1998. — 493 с. — Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/loren4/04.php
19. *Генон Р.* Очерки о традиции и метафизике / Р. Генон; пер. с фр. В.Ю. Быстрова. — СПб.: Азбука, 2000. — 320 с.
  20. *Быстров В.* Комментарии / В. Быстров // Генон Р. Очерки о традиции и метафизике / пер. с фр. В.Ю. Быстрова. — СПб.: Азбука, 2000. — С. 296–316.
  21. *Бэйли Ф.* Представление крестьян о плохой жизни / Ф.Бэйли // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире: хрестоматия: пер. с англ. / сост. Т. Шанин; рус. ред. А.В. Гордона; предисл. к рус. изд. В.П. Данилова. — М.: Прогресс-Академия, 1992. — С. 211–228.
  22. *Лотман Ю., Успенский Б.* О семиотическом механизме культуры / Ю. Лотман, Б. Успенский // Учен. зап. Тартуского ун-та. Труды по знаковым системам. — Тарту, 1971. — Т. 5. — Вып. 284. — С. 144–166.
  23. *Красиков М.* Філософія буття слобожанського селянина / М. Красиков [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://etno.webua.org/index.html>.